

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

**RELIGIJA, IDENTITET I PROSTOR
NA PRIMJERU RIJEKE DUBROVAČKE**

Diplomski rad

Studentica: Marica Matuško

Mentorica: dr. sc. Marijana Belaj, izv. prof.

Zagreb, veljača 2014.

S A D R Ź A J

UVOD	2
O Rijeci dubrovačkoj	5
RIJEKA DUBROVAČKA U NARACIJAMA	8
Rijeka dubrovačka kao religijski prostor	11
SVETA MJESTA RIJEKE DUBROVAČKE	19
ZAKLJUČAK	23
POPIS LITERATURE	25

UVOD

Cilj je ovoga rada propitati na koje se načine identiteti „ostvaruju, zauzimaju mjesto u interakcijama ljudi jednih s drugima i s okolišem“ (Frykman i Gilje 2003:22) na primjeru pojedinačnih naracija i religijskih praksi u Rijeci dubrovačkoj. Postavlja se pitanje o ulozi religijskih praksi vezanih uz kretanje prostorom, u prvom redu procesija i hodočašća, u procesima identifikacije. S jedne strane riječ je o identitetu pojedinaca i zajednice, a s druge o identitetu samoga prostora jer je veza čovjeka i prostora u neprestanom nastajanju i pregovaranju, nikako jednom ugovorena i zapečaćena, već je dinamičan i složen proces.

U znanosti je krajem 1980-ih i početkom 1990-ih došlo do „prostornog obrata“ kada mjesto gubi svoju neutralnost te „od pozornice i kontejnera postaje i objekt i subjekt istraživačkog pogleda“ (Čapo i Gulin Zrnić 2011:11). Uvelike su na preosmišljanje ovoga pojma u antropologiji utjecale i promjene u kulturnoj geografiji (ibid. 11–12, 28; Feld i Basso 1996:3–4; Rodman 1992:641–643), tj. shvaćanje kako mjesto nije samo značajka u naracijama stanovnika i geografa, već je ono „naracija samo po sebi“ (Rodman 1992:642). Mjestu i prostoru može se tako pristupiti i kao tekstu u koji su upisani slojevi značenja koja se nikada u potpunosti ne mogu obuhvatiti i svesti na pojedinačne pretpostavke i procjene. Svaki pojedinac oblikuje prostor pridružujući vlastita značenja već postojećim, a prostor, s druge strane, naracije smješta u određeni kontekst, pruža im strukturu i slikovitost (Sheldrake 2001:16–17). U kulturnoj antropologiji također sve više na važnosti dobivaju pojedinci s vlastitim predodžbama i iskustvima, što vodi k promatranju mjesta kao „multivokalnog“ (Rodman 1992:647). Ujedno se kao odgovor na često antropološko problematiziranje mjesta na apstraktan način, zagovara neka vrsta povratka osnovama, tj. radovima u kojima se uspostavlja dijalog s lokalnim glasovima te ističe važnost „osjećaja mjesta“ koji povezuje lokalne naracije i prakse, realno i imaginarno (Feld i Basso 1996:7). Pojam „antropološko mjesto“, kroz koji sam pokušala pristupiti Rijeci dubrovačkoj, uvodi Marc Augé (2001:43–69). U antropološkom mjestu ključna su pitanja uvijek vezana uz identitet, odnose i povijesnost. Ono je „načelo smisla za one koji ga nastanjuju i načelo razumljivosti za onoga tko ga promatra“ (ibid. 51) te ujediniuje fizičke odrednice prostora s onima simboličnima. Često ću stoga napominjati o intervencijama u krajolik Rijeke dubrovačke jer „iako je mjesto ljudski konstrukt, jednako je važno ne izgubiti iz vida činjenicu kako su i prirodna obilježja dio međudnosa [pojedinci, zajednica, mjesto] koji čine mjesto“ (Sheldrake 2001:15).

Kada se razmišlja o interesu za prostor i mjesto u okvirima antropologije religije kao prva asocijacija nameću se istraživanja svetih mjesta. Kulturni antropolozi su se u svojim

recentnijim istraživanjima udaljili od definicije svetoga mjesta u kojoj se svetost promatra kao neka vrsta zadane kategorije ili odlike koja je inherentna samomu mjestu. Tako primjerice Marijana Belaj promišlja sveto mjesto, u ovom slučaju Međugorje, kao proces, te navodi da se „svetost mjesta, kao i svetost uopće da bi bila stvarna, mora neprestano i iznova stvarati“ (2011:243). Kako bi se dodatno pojasnila ova činjenica u obzir treba uzeti i teološka razmišljanja koja mogu pripomoći boljem razumijevanju nekih fenomena iz kulturnoantropološke perspektive. Philip Sheldrake u svojoj knjizi *Spaces for the Sacred. Place, Memory and Identity* (2001:30–33) tvrdi kako je u kršćanstvu primjetno konstantno održavanje ravnoteže između poimanja mjesta kao partikularnog te mjesta koje izmiče granicama lokalnoga i posjeduje univerzalnu dimenziju. Euharistijsko se slavlje primjerice uvijek odvija na određenom mjestu i u određenom vremenu, ali je ono s druge strane transcendentalno iskustvo i podsjetnik na Božju sveprisutnost, tj. činjenicu da je On u svakom trenutku na svakom mjestu. Univerzalno se u kršćanskim obredima uvijek otkriva kroz partikularno te stoga govoreći o kršćanskim svetim mjestima i obredima treba imati na umu simboliku kojom su oni prožeti. Štoviše, cijeli se kršćanski život često predstavlja kao putovanje, koraćanje, hodočašće i stoga mi se od statične slike Rijeke dubrovačke sa svojim sakralnim objektima važnijim čini istaknuti kretanje ovim prostorom, kako kroz promatrana hodočašća i procesije tako i kroz sjećanja i naracije pojedinaca.

Teško je u ovom slučaju govoriti o klasičnom odlasku etnologa na teren, prije je riječ o dugogodišnjem dijeljenju iskustva u zajednici. Činjenica da sam i sama stanovnica Rijeke dubrovačke ponekad je olakšavala, a nerijetko i otežavala istraživanje. Trebalo je promišljati na nove načine, neprestano osvještavati ono „neformalno“, prisjećati se i preispitivati dojmove. Analiziram tako religijske prakse u Rijeci dubrovačkoj u kojima sam često bila sudjelujući promatrač te prikupljenu pisanu građu i razgovor s kazivačicom, u okvirima antropologije religije te pod utjecajem bogate literature koju je iznjedrila antropologija mjesta i prostora. U svjetlu spomenute multivokalnosti pokušala sam uspostaviti dijalog s lokalnim glasovima u doslovnom smislu, kroz razgovor s kazivačicom, ali i analizirajući djela koja predstavljaju zapisane izraze osjećaja Rijeke dubrovačke: *Dragi moj Lino* Mata Podića (2008) i *Zavičajne priče* Tereze Buconić Gović (1998). Primjeri su to djela koje Burton Christie naziva „memoarima mjesta“ određujući ih kao uglavnom autobiografska i naglašenog lokalnog karaktera (1999:60). U njima se prostoru ne pristupa samo kao kulisi, već mu je povjerena jedna od glavnih uloga. S jedne strane takva djela predstavljaju svjedočanstva određenih pojedinaca, izraz su njihovih težnji za spoznavanjem mjesta, a s druge strane pružaju mogućnost progovaranja o univerzalnom krećući od pojedinačnog, osobnog,

partikularnog. Autor ističe njihovu važnost u istraživanjima „osjećaja mjesta“ s aspekta povijesti duhovnosti i teologije pozivajući se na postojeći interes za mjesto i prostor u okvirima brojnih znanosti (ibid. 60–63). Navedenim se izvorima priključuju *Zabilješke*¹ (2011) Nika Konsua u kojima su izneseni podaci o crkvama, crkvenim blagdanima i dužnostima članova bratovština u Rijeci dubrovačkoj te *Povijesno-opisni prikaz franjevačkog samostana u dubrovačkoj Rijeci* (1916) fratra Jurića koji su poslužili najviše za promatranje promjena u religijskim praksama.

Jedini spomen Rijeke dubrovačke u etnološkim okvirima odnosi se na rekonstrukcije mitova i njihovo smještanje u određene prostore. Na hrvatskim prostorima riječ je o rekonstrukciji praslavenskih, pretkršćanskih mitova u kojima glavne uloge pripadaju trima božanstvima čija se imena (Perun, Veles i Mokoš) u raznim oblicima pronalaze u nazivima pojedinih geografskih točaka ili mjesta. Znanje o ovim poganskim lokalitetima gubilo se, ali i na poseban način oblikovalo pod utjecajem kršćanstva, te istražujući danas sakralne krajolike svakako treba uzimati u obzir pretkršćanske tragove (Gulin Zrnić 2006:87–88). Iako mi ovdje nije namjera detaljno prikazati odnos mita i prostora u Rijeci dubrovačkoj, ne može se zanemariti činjenica kako i ovaj prostor nosi određeni pretkršćanski mitološki naboj. Najjasnije se to da iščitati iz naziva naselja Mokošica u kojem se očuvao spomen na pogansku boginju Mokoš. U dosadašnjim znanstvenim istraživanjima ovaj se podatak samo usputno navodio kao primjer u pisanju o zastupljenosti imena boginje kod Južnih Slavena (Katičić 2011:211, 226). Pišući o prirodnim osobitostima Rijeke dubrovačke fratar Jurić otkriva i mnogobrojne pećine uz obale rijeke kao potencijalna mitološka mjesta: „Čudni dojam čine oku motrioca i mnoge pećine, što različitim prosjekom zijevaraju u onaj Božji zrak. Tamo vile kolo igraju, tamo je stan duhova, ležaj grdnih ptičurina, velikih zmija: takve bajke narodna mašta izmišlja o njima“ (1916:31). Posebno je u ovom zapisu zanimljiv spomen velikih zmija budući da se u obliku zmaja ili zmije često krije lik praslavenskog boga Velesa, no detaljniji pristup temi pretkršćanskih tragova u Rijeci dubrovačkoj ostaje zadaćom nekih daljnjih etnoloških istraživanja koja bi zasigurno obogatila i razmišljanja o vezi ovog krajolika s kršćanskim religijskim praksama o kojima će ovdje biti riječi.

Na početku rada najviše se pažnje posvećuje Rijeci dubrovačkoj kao rodnom mjestu te prostoru djetinjstva i nostalgije u naracijama pojedinaca. Promatraju se zatim procesije i hodočašće te odabiranje prostora za misna slavlja kao primjeri religijskih praksi iz kojih se mogu iščitati različite razine identifikacije zajednice. Na posljertku, postavlja se pitanje o tome

¹ Jedna kopija *Zabilješki* nalazi se kod autorice. Hvala fra Božu Šustiću što ih je ustupio.

što promatrane religijske prakse svjedoče o identitetu samog prostora, tj. može li se kroz njih pristupiti nekim mjestima Rijeke dubrovačke kao svetima.

O RIJECI DUBROVAČKOJ

Rijekom dubrovačkom naziva se područje uz tok rijeke Omble koja izvire sjeverozapadno od Dubrovnika te u 5 km dugačkom fjordu utječe u Jadransko more. Danas je Rijeka dubrovačka zaštićeno područje – značajni krajobraz te ujedno najveće prigradsko naseljeno područje Dubrovnika (oko 11 tisuća stanovnika) u čiji je posjed ušlo u 10. stoljeću. Zahvaljujući specifičnosti i prirodnim ljepotama, od 15. do 18. stoljeća sagrađen je velik broj vrijednih primjeraka ladanjske arhitekture koji su jedan od glavnih simbola ovog prostora, ali i predmet sporova vezanih uz njihovo očuvanje, obnovu i stavljanje u funkciju.

U oskudici većih obradivih površina u Rijeci dubrovačkoj razvijala su se manja naselja: Čajkovići, Čajkovića, Knežica, Gornje i Donje Obuljeno, Komolac, Mokošica, Pobrežje, Prijedor, Dračevo i Petrovo Selo, Rožat, Sustjepan i Šumet. U 14. stoljeću osnovana je jedna župa za cijelu Rijeku dubrovačku koja će se četiri stoljeća kasnije podijeliti na dvije: Župu Velike Gospe za mjesta uz izvor rijeke Omble sa župnim centrom i franjevačkim samostanom u Rožatu, te Župu svetog Spasa sa župnim centrom u Mokošici. Gradnjom naselja Nova Mokošica (između naselja Prijedor na istoku te Mokošice na zapadu) iza 1970. godine povećava se broj stanovnika te se 1997. godine osniva i Župa Svete obitelji. Prema podacima sa stranice Dubrovačke biskupije², Župa Velike Gospe broji oko 3000 stanovnika, Župa svetog Spasa 1930 stanovnika, dok ih je u Novoj Mokošici oko 6000.

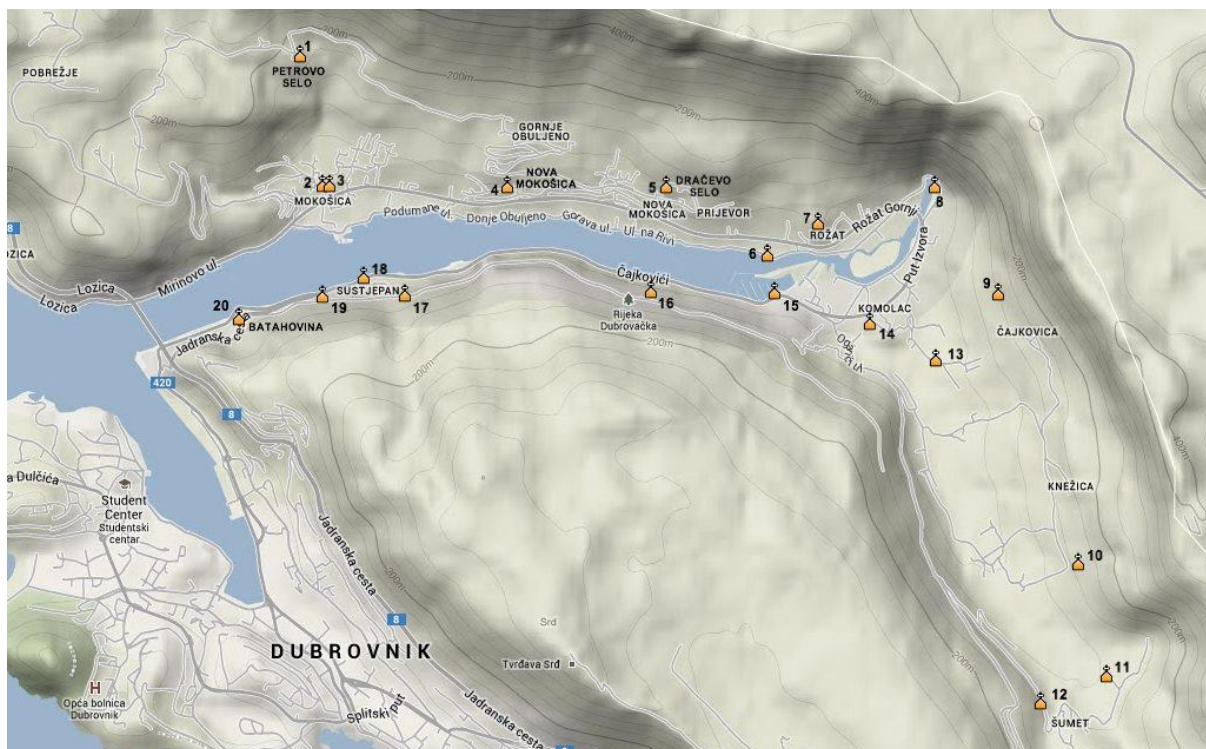
Na području najmlađe župe u Novoj Mokošici, povjerene salezijancima, nema ni jedne crkve, te se župna zajednica okuplja u skladištu trgovine koje služi kao privremeni bogoslužni prostor. Najstarija je pak crkva u Rijeci dubrovačkoj crkvica sv. Stjepana (vjerojatno iz 10. st.) u Sustjepanu, na lijevoj obali rijeke, gdje je i zavjetna kapela sv. Antuna koja je podignuta darovima mještana 1906. godine. Budući da je kapela sv. Antuna predstavljala smetnju pri posljednjoj etapi izgradnje Jadranske magistrale (1963.–1965.) srušena je i ponovno izgrađena 1965. godine na drugoj lokaciji u blizini. Ovi sakralni objekti pripadaju Župi svetog Spasa čija se matična crkva Uzašašća Gospodinova (sv. Spas, izgrađena 1954. g. na mjestu stare manje crkve istoga imena iz 15. stoljeća) nalazi na suprotnoj, desnoj obali Omble, u mjestu (Stara) Mokošica. Na istoj su obali smješteni i sakralni objekti koji pripadaju Župi Velike

² <http://www.dubrovačka-biskupija.hr/portal/>

Gospe u Rožatu, a koji će često biti spominjani u ovom radu: franjevački samostan s crkvom Pohoda Marijina iz 16. stoljeća, sagrađen tik uz obalu rijeke, te matična crkva posvećena Uznesenju Blažene Djevice Marije na Nebo, tj. Velikoj Gospi (prvi spomen u 12. st.) na brijegu iznad naselja Rožat. Uz crkvu se nalazi jedno od tri groblja ove župe, a preostala su uz crkve Duha Svetog u Komolcu (11. st.) te sv. Kuzme i Damjana u Knežici (14. st.). Po cijeloj Rijeci dubrovačkoj smješten još velik broj crkvice i kapela od kojih su neke danas napuštene, tj. izvan uporabe.

U župi Rožat franjevci su naslijedili benediktince koji su ovdje boravili u 12. i 13. stoljeću. Franjevci iz Bosne tražili su od Dubrovačkog senata dopuštenje za gradnju samostana uz rijeku Omblu koji bi služio kao mjesto za odmor i utočište, a postoji i mišljenje kako ih je sam Senat pozvao kao najsposobnije za borbu protiv krivovjersstva koje se širilo ovim područjem pod utjecajem pripadnika vjerskog pokreta Patarena iz Bosne (Jurić 1916:37). Franjevci su i danas aktivni u župi Rožat uz pet bratovština: Gospe Velike u Rožatu, Sv. Nikole u Dračevom selu, Svetoga Duha u Komolcu, Presvetog Trojstva u Šumetu, te sv. Kuzme i Damjana u Knežici.

Fratar Jurić početkom 20. stoljeća bilježi kako su stanovnici Rijeke dubrovačke „ljudi prometni, koji rado zalaze u svijet i sada ih ima lijepi broj u Americi (...) dobri ljudi, katolici, te u cijeloj uvali Rijeke nema ni jedne obitelji druge vjere“ (1916:33). Rijeka dubrovačka tada je imala tvornicu leda, tvornicu tjestenine i kruha, tri pučke škole i željezničku postaju, a njeni su stanovnici bili pomorci, ribari i težaci. Velik broj današnjih stanovnika Rijeke dubrovačke, koji su i dalje velikom većinom rimokatoličke vjeroispovijesti, došao je u potrazi za radnim mjestima u Dubrovniku iz Hercegovine, s Pelješca i obližnjih otoka. Uglavnom se radi o poslovima u turizmu, ugostiteljstvu i državnim službama, a manji se broj stanovnika bavi i poljoprivredom.

Slika 1: Rijeka dubrovačka s označenim sakralnim objektima: 1. crkva Gospe od Zdravlja; 2. crkva Uzašašća Gospodinova (sv. Spas); 3. kapela sv. Križa; 4. bogoslužni prostor Župe Sv. obitelji; 5. crkva sv. Nikole; 6. franjevački samostan s crkvom Pohođenja Marijina; 7. crkva Velike Gospe; 8. kapela Navještenja Blažene Djevice Marije, izvan uporabe; 9. ostaci crkve sv. Mihajla; 10. crkva sv. Kuzme i Damjana; 11. ostaci crkve sv. Martina; 12. crkva Presvetog Trojstva; 13. kapela Male Gospe, izvan uporabe; 14. crkva Svetog Duha; 15. kapela sv. Tripuna, izvan uporabe; 16. crkva sv. Petra, izvan uporabe; 17. crkva sv. Nikole; 18. crkva sv. Stjepana; 19. kapela sv. Antuna; 20. kapela sv. Bernarda, izvan uporabe; Izvor: Google Maps, oznake ucrtala autorica

RIJEKA DUBROVAČKA U NARACIJAMA

Na početku razgovora s kazivačicom iz Rijeke dubrovačke na pitanje o tome gdje je točno rođena ponudila je nešto dulji odgovor od očekivanog:

„Rođena sam ja odi [u Rožatu], i moj otac i djed, svi smo tu rođeni, mama mi je bila iz Vrbice, tu kad se ide u Zaton, a inače smo svi i muž pokojni isto tu rođen, i djeca su se moja rodila tu.“

Potreba za naglašavanjem Rijeke dubrovačke kao mjesta ne samo vlastitog nego i rođenja članova obitelji otkriva se i u pisanju Tereze Buconić Gović koja je ovom prostoru posvetila cijelu knjigu bilježeći „posljednje ostatke nas kakvi smo postojali u pradjedovima i roditeljima“ (1998:125). Autorica objašnjava motiviranost za bilježenje vlastitog osjećaja mjesta: “ ... ne smijemo izgubiti najvažnije: sebe u zavičaju kojem pripadamo dušom i dubokim korijenom životnog stabla“ (ibid. 126). Također napominje:

„Taj svijet, koliko god se od njega udaljili, zavazda nosimo u duši. Možemo se odmaknuti desetljeća, proputovati tuđe zemlje i nebosklone, možemo živjeti u betonskim zgradama bez cvijeća i otuđeni od prvih susjeda da se ništa bitno ne promijeni u mikro-čipu naših prvih pamćenja“ (ibid. 4).

Rijeka dubrovačka kao prostor nostalgije otkriva se u autoričinoj usporedbi vremena vlastitog djetinjstva s današnjim vremenom i generacijama koje

„ne znaju što su to komini, stari popreti [ognjišta], kako su se nekad ljudi spajali dušom i bili povezani pričama, često naivni poput djece, ali beskrajno mudriji od današnjeg otuđenog čovjeka koji se vozi u skupom automobilu, uvečer gleda televiziju i zatvara svoja vrata, bez želje da druge pusti blizu svoje duše“ (ibid. 124–125).

Nostalgijom obojenim sjećanjima pridružuje se i slika Rijeke dubrovačke Mata Podića za koju bilježi kako je bila „vazda vesela i u pjesmi koja je odzvanjala s jedne na drugu stranu“ (2008:37). Žaljenje navedenih autora za boljim i ljepšim prošlim vremenima ne zadržava se na ovim poopćenim primjerima, već se konkretizira u pisanju o Rijeci dubrovačkoj kao prostoru koji se zaista velikom brzinom materijalno izmijenio. Osim čestih požara, pretvaranja seoskih putova u asfaltne trake, gradnju skladišta, napuštanje kuća i vidno propadanje ljetnikovaca, najsnažniju intervenciju u krajolik predstavlja gradnja naselja Nova Mokošica kada su između manjih naselja na prostoru obilježenom franjevačkim samostanom, crkvama i ljetnikovcima kao glavnim orijentirima, na području koje su zauzimali vinogradi i

maslinici, smješteni blokovi zgrada niske i visoke gradnje. Oni u krajoliku preuzimaju ulogu najistaknutijih objekata te vrlo jasno odražavaju duh komunističkog vremena u kojem su nastajali. Mato Podić koji se doduše u Rijeci dubrovačkoj nije rodio, ali je u njoj provodio ljeta djetinjstva vraćajući joj se i kasnije u životu, prije gradnje novog naselja zapisao je: „ ... nema više moje Rijeke, ima se zgradit naselje za deset tisuća duša i time će se rovinat [uništiti] sve lijepo ovega kraja“ (ibid. 36).

Kazivačica se također navođenjem konkretnih primjera osvrnula na pogoršanje životnih prilika stanovnika ovog prostora gubljenjem prilika za zaposlenje u samoj Rijeci dubrovačkoj te navela Domovinski rat kao neku vrstu prijelomne točke:

„Rijeka je sad dosta izgubila u ovome ratu, mislim što se tiče življenja, radnih mjesta, to se strašno, strašno razvilo, na gore dosta je pošlo. Tamo je ona Marina [ACI marina Dubrovnik na rijeci Omblji], ona jedino radi, dvorac [Ljetnikovac Sorkočević] isto je zapošljavo, dosta je tu ljudi radilo kad je bila restauracija i tako to, to vam nema ništa... Pa onda zadruga naša što se osnovala prije Drugoga svjetskoga rata, ona je isto puno koristila narodu tu. Mogli ste prodat npr. što ste imali u baštini: cvijeće, povrće, voće, zadruga je otkupljivala, otkupljivala je mlijeko, hranile su se prije krave, sad više krave, ja mislim, ne znam, ima u Komolcu i možda u Šumetu, ako ima dvije-tri krave u cijeloj Dubrovačkoj Rijeci... (...) onda podrum je bio, isto su ljudi dosta radili, moj pokojni otac je radio cijeli svoj vijek, 36, 37 godina, vazda na jednom mjestu, pa je onda, fabrika je bila, tvornica na izvoru, tu vam se činila pasta, led, mlini i to je bilo isto dosta ljudi zaposleno, to isto nema, podruma nema. Podrum je zapošljavo sigurno svojih preko stotinu radnika. Rijeka je pošla strašno nase, sad baš pogotovo u ovom ratu.“

Pojedinačne naracije dokazuju kako je zapravo riječ o „pukoj djelomice postvarenoj predodžbi koju stanovnici grade o vlastitu odnosu s teritorijem, sa svojim bližnjima i drugima“, predodžbi koja „nudi i nameće niz orijentira koji se zacijelo ne odnose na iskonski sklad ili izgubljeni raj, ali ih je, kad jednom nestanu, teško nadoknaditi“ (Augé 1992:54). Slike i ideje ukorijenjenosti u prostoru, kao primjerice „duboki korijeni životnog stabla“ kod Tereze Buconić Gović, često su se upotrebljavale i u znanstvenom diskursu i time bile kritizirane jer pretpostavljaju statičnost, bezvremenost, stabilnost. Zanimljivo je da je navedena autorica spominjući protok vremena, putovanje, seljenje, otuđenost, dotakla i ono čemu se danas pridaje sve više važnosti, a prevedeno na znanstveni jezik, tiče se istraživanja urbanih, turističkih, migrantskih, virtualnih mjesta. No, ne treba zanemariti da su donedavno u europskom kontekstu, kako je to Sheldrake (2001:10–11) primijetio, granice župe bile granice

svijeta mnogih ljudi te su kao takve predstavljale i geografsku i društvenu realnost. Granice su to koje su itekako prisutne u sjećanjima citiranih autora i kazivačice. Naime, sjećanje kazivačice (rođene 1927.) i Mata Podića (rođenog 1905.) seže do početka 20. stoljeća, dok je Tereza Bučonić Gović rođenjem (1951.) već zakoračila u drugu polovicu stoljeća, ali bilježeći sjećanja svojih predaka ipak dotiče to razdoblje u nešto slobodnijim okvirima lirske proze. I Antun Radić je u hrvatskoj etnologiji na početku 20. st. za istraživanja predlagao upravo okvire veće župe ili manjih susjednih župa, tj. okvire „lokalnog prostora“ koji je

„u ruralnom svijetu društveni prostor *par excellence*. To je prostor života koji se rijetko napušta, ili ga napuštaju samo određene kategorije ljudi; za većinu ljudi to je prostor u kojem su se rodili, živjeli i u kojem će umrijeti. Razumljivo je kako taj prostor rađa osjećaj zajedništva i pripadnosti“ (Čapo Žmegač 1997:71).

Iako Rijeka dubrovačka sa svojim manjim naseljima koja su pripadala spomenutom ruralnom svijetu danas nosi izrazit urbani pečat i iako je to prostor koji se često napušta, pa i svakodnevno, uglavnom odlascima na posao u Dubrovnik, ne može ju se odmah odbaciti kao prostor kojemu se pridaju značenja vezana bilo uz temu isticanja kohezije zajednice, o čemu će više riječi biti kasnije, bilo uz temu pripadnosti prostoru, o čemu svjedoče naracije onih koji su ovdje živjeli ili još uvijek žive. Naravno da je onih pojedinaca koji su se ovdje rodili sve manje, ali oni koji jesu, pokušavaju to dodatno naglasiti kao što je slučaj s navedenim primjerima. Rijeka dubrovačka kao mjesto rođenja i djetinjstva ima važnu ulogu u pojedinačnim naracijama, ističe se kao dio govora „o sebi“ ili drugim riječima, kao važan dio identiteta pojedinaca. Na rodno smo mjesto „osuđeni“, ono je „sastavni dio individualnog identiteta“ (Augé 2001:31).

Identitet pojedinca u kršćanskoj je pak ontologiji u potpunosti izjednačen s mjestom rođenja i lokalnom kulturom:

„Bogudana, dakle, riječ – što je suoznačnica za vjeru – da bi bila utjelovljena mora nositi značajke zemlje iz koje je čovjek stvoren, rodne zemlje. Vjera iliti Bogudana riječ je mjesna, pače rodnomjesna. Bogudana riječ ili vjera zbog svoje utjelovljenosti u čovjeku nosi značajke pojedinačne ćudi, ali i kraja, vremena, predaje, riječju, *geniusa loci*. Vjera je živa ako je utjelovljena u čovjeku koji je stvoren na tom mjestu i iz te zemlje, rodne zemlje“ (Golub 1996:269).

Iako smatram da bi vjeru prije svega trebalo naglasiti kao dinamičan proces, jednako kao i odnos pojedinca i prostora koji je u neprestanoj mijeni i nikada definitivno zapečaćen, izgleda da se promatrajući s religijskog aspekta i uzimajući u obzir pojedinačna iskustva ne

može zanemariti težnja za isticanjem kontinuiteta vlastitog postojanja u određenom prostoru. Ta se težnja dodatno potvrđuje u govoru o rodnom mjestu kao mjestu povratka:

„Kad god dođem u rodni kraj, vazda se u njemu ponovno rodim. (...) Sjećanjem se, ako ne drugačije ili i sjećanjem čovjek vraća u zavičaj i u vrijeme blisko vremenu rođenja, u djetinjstvo“ (ibid. 270).

Rijeci se dubrovačkoj Mato Podić primjerice vraća u doslovnom smislu birajući je kao mjesto na kojemu će pod starost zapisati svoja životna iskustva, ali jednako kao i kazivačica te Tereza Buconić Gović, vraća joj se i kroz sjećanja. Nadalje, Golub ističe: „Svako rodno mjesto je sveto mjesto“ (ibid. 268). Pod svetim mjestima autor podrazumijeva mjesta na kojima je primjetna Božja prisutnost, a u slučaju rodnog mjesta prisutan je kroz čin stvaranja čovjeka. Kako čovjek ne može sam izabrati mjesto na kojem će se roditi, odabire mu ga Bog i u stvaranju kao svetom činu na neki način upisuje prostor u čovjeka, tj. stvara ga koristeći se prostorom: „Rodno mjesto nije samo prostor na kojem je nastao, odnosno na kojem se pojavio čovjek, već i iz kojega je sazdan“ (ibid.). U ovom teološkom tumačenju istaknuto je djelovanje Boga, no uzimajući kulturnoantropološki pogled u obzir postavlja se pitanje o ulozi pojedinaca i zajednice u pridavanju značenja mjestu. U navedenim naracijama koje svjedoče o Rijeci dubrovačkoj kao rodnom mjestu, prostoru djetinjstva, mladosti i nostalgije, pojedinci će se često referirati na vjerska događanja i proslave otkrivajući ju postupno i kao prostor religijskoga.

RIJEKA DUBROVAČKA KAO RELIGIJSKI PROSTOR

Tereza Buconić Gović u *Zavičajnim pričama* isprepliće vlastita sjećanja sa svjedočenjima starijih te s, nešto od kazivačice i Mata Podića naglašenijom i za lirsku prozu „opravdanijom“, nostalgijom piše o nekadašnjim misama i „festama“ u Rijeci dubrovačkoj kada su mještane s jedne na drugu obalu Omble prevozili „barkarioli“ (1998:33–35) ili o blagdanskoj zvonjavi sa zvonika Rijeke kojih „se sjećamo kada nam djetinjstvo uporno nametne slike zavičaja“ (ibid. 121).

Kazivačica će se također, spominjući vlastito djetinjstvo, osvrnuti i na današnje vrijeme i današnje generacije, zadržavajući se na religijskim elementima:

„Promijenilo se dosta zato što vam je prije, eto, za moga života su uvijek bili fratri, ovi naši franjevci. Fratri su prije hodili vazda u mantiji, nosili su lijepo i pas i kraljež, i ja kako dijete, i ne samo ja, nego svi kad bi vidio fratra to se znalo poč poljubiti križ, to

vam je bilo. To sad, ja ne znam da to sad postoji neđe, iako se naši fratri obuču isto u habit, je l' tako (...) Znete što, od moga djetinjstva se promijenilo što se tiče crkveno, blagdani se slavu svi, ali drukčije vam je prije... Mislim promijenile su se neke stvari, ali isto narod ide na misu (...) promijenilo se nešto možda i po drugijem mjestima, ne znam, ali mislim što se slavi ovo se isto slavi, samo nije nekako u onemu duhu, u onemu stilu kako se prije slavilo, dosta je drukčije (...) neke su se stvari sasvijem izbrisale tako da se to više neće nikad kako dolazu mlade generacije to se više nikad neće vratit (...) Ne treba se miješat ni govorit, dobro je da je i ovako. Tako vam je to, sad ja ne znam, različiti ljudi, nekome nešto smeta, ja baš nemam nikakvu primjedbu, ako mogu poći u crkvu, pođem, da im nešto treba, eto, vazda smo mi bili tu uslužni, nešto bi pomogla djeca kad je potreba, za nosit klupe i za blagoslov kuća, sad su više veliki...“

Na pitanje o kakvim se konkretno promjenama radi kazivačica je istaknula procesije kao najočitiji primjer na kojem je protok vremena ostavio traga te je stala nabrajati najprije one u kojima je sudjelovala, ali danas više ne postoje:

„Bio vam je na Veliki petak pročesijun iz Matice doli u Manastjer [Samostan u Rožatu], pa na Tijelovo isto tako (...) Za Gospu od Karmena je bio isto pročesijun, tega više pročesijuna nema, bio bi iz Koventa pa kroz Rožat i vratio se nase, tega ima dosta godina da nema (...) Otkad je prošla Magistrala ima dosta godina da nema toga pročesijuna, onda su bila i tri pročesijuna, nema ni tezijeh više, na svetoga Marka znam da je bio pročesijun okolo Gospe [crkva Velike Gospe u Rožatu], pa je onda na svetoga Ivana bio pročesijun iz Gospe, Prijedor, Dračevo selo, Obuljeno pa bi se vraćao, tega ima i godišta, tega od rata, onog Drugoga svjetskoga rata da nema.“

Mato Podić također spominje procesije te kroz žaljenje za Rijekom dubrovačkom, kojoj se gradnjom novog naselja na neki način oduzima ambijentalnost, provlači kritiku usmjerenu na promjene u liturgiji potaknute Drugim vatikanskim koncilom, a koje su se odrazile i u svetkvinama na prostoru Rijeke:

„I tako dok Ivo Vojnović plače nad starim Gružem, plačem i ja za mojom Rijekom, a što ćeš, tako mora bit, tu se ne može ništa ferlat [učiniti/zaustaviti]. Pis'o sam ti puno o onim vremenima, festama Spasova dana i Velike Gospe, Gospe od Vodica, raznim pročesijunima, misama od sakramenta, rogacijonima, koje je potpuno uništio Paolo VI. Ima još pročesijuni od Spasovdana, Gospe Velike, Korosanata i Velikog petka, ma to nije više ono. I dalje zvonu zvona, skuplja se pobožni svijet, ma nema onih likova od prije“ (2008:36).

Postavlja se pitanje o tome o kojim se konkretno promjenama radi i na koji su se način one odrazile na život pa i identitet zajednice na ovom prostoru. U tom su smislu značajne *Zabilješke* koje je izradio gestold (predsjedavajući) Bratovštine Velike Gospe u Rožatu, Niko Konsuo, te ih 2011. godine predao fratrima na čuvanje.

Konsuo jednako kao i kazivačica bilježi kako su potpuno nestale procesije na „Markov dan, Ivan dan, Đurđev dan, Kristov dan i Vidov dan“ (2011). Ne ulazeći u itinerar ovih procesija koji bi obilovao nazivima lokaliteta te otežao snalaženje u tekstu, čini mi se najvažnijim istaknuti njihov zajednički karakter. Naime, one su se održavale po „starom običaju (...) prema zavjetu naroda za blagoslov naroda i baštine“ te, konkretno na primjeru procesije na Ivan dan, „iz razloga što se narod zavjetovao u slučaju elementarnih nepogoda da ih Bog očuva kao i njihovu baštinu“ (ibid.). Funkcija zaštite zajednice i zemlje održala se do danas u proslavi „Mise sakramenta“ prve nedjelje u mjesecu, u crkvi Velike Gospe, oko koje se održava procesija koju opisuje kazivačica:

„To je isto otkad ja pamtim, to je bilo vazda i učinio bi se proćesijun, isto okolo crkve. Onda vam imaju ona četiri križa što se nosu, to ima svaka, ima sv. Nikola, ima Duh Sveti, ima gori Knežica, svaka crkva ima svoj barjak, onda dođe ko je 'mlađi', imaju 'mlađi' što se zovu, svaku tu neđeju bude po jedan čovjek, iz svake, iz Rožata jedan, iz Komolca. Kad je oni proćesijun, bit će vidite kad nosu svijeće i nosu baldekin. To je odavna isto. Pjeva se ono 'Od kuge, glada i rata i štetnih voda', to je ko za narod ja mislim neka zahvala ili tako, da se moli Boga i za baštinu. To se vazda tako.“

U kronici župe Rožat o ovom slavlju prve nedjelje u rujnu 2012. godine sadašnji je župni vikar zapisao:

„Danas je bila misa u Matici u 9.30 sati s Presvetim u procesiji. Pratili su Presveto svi predstavnici župe Rožat s barjacima i baldekinom. Lijepo su molili i pjevali. Fra Drago je ostao ugodno iznenađen skladom i pobožnošću vjernika kojih je bilo stotinjak“ (Ljevar 2012:28).

Inače je Velika Gospa na brijegu iznad mjesta Rožat velikim dijelom zbog gradnje magistralne ceste počela gubiti funkciju matične crkve. Cesta je ostavila na svojim suprotnim stranama brijeg na kojemu je smještena ova crkva, tzv. Matica, do koje se i dalje treba penjati pješice, i crkvu franjevačkog samostana uz Omblu do koje je lako stići automobilom. Tako se nedjeljne mise te obredi krštenja, pričesti, krizme i vjenčanja danas odvijaju u samostanskoj

crkvi, dok su se na Matici, osim spomenutog slavlja prve nedjelje u mjesecu, zadržala i slavlja na Cvjetnicu, Mali Uskrs, Tijelovo, Veliku Gospu i Sve Svete.

U razgovoru s kazivačicom otkriva se da zapravo samo jedan dio onih koji pripadaju župi Rožat odlazi na Maticu. Naime, ovoj je župi pripao i jedan dio naselja Nova Mokošica. Za ostali, veći dio novoga naselja, osnovana je 1997. godine zasebna župa Svete obitelji. Već spomenuti duh komunističkog vremena vidljiv u tipu zgrada dodatno se odražava i u činjenici da u planu novog naselja nije bila predviđena lokacija za gradnju sakralnog objekta te danas kao liturgijski prostor služi skladište trgovine koje je kupila Hrvatska salezijanska provincija. Zanimljivo je da je upravo salezijancima povjerena ova najmlađa župa Dubrovačke biskupije, ako se ima u vidu usmjerenost njihova djelovanja prema mladima i siromašnima. Naime, među prvim stanovnicima Nove Mokošice najbrojnije su bile mlade obitelji koje su se ovamo preselile uglavnom iz okolnih nerazvijenijih područja kako bi bile bliže Dubrovniku u kojem se pruža više mogućnosti za školovanje i radna mjesta. Najveći dio stanovnika Nove Mokošice koji su pak pripali župi Rožat (ali i neki koji pripadaju Župi Svete obitelji, a žele ići u „pravu“ crkvu) uglavnom prisustvuju misama u samostanskoj crkvi, ali se rijetko mogu vidjeti na Matici što sam i sama primijetila i što mogu potvrditi riječi kazivačice:

„Vidite, ako dolazite tu, crkva [samostanska] je isto dobro popunjena, mislim, dolazi dosta zato što ima sad ova Nova Mokošica. Otkad se napravilo to, onda dolazu čejad. Pa ja mislim da iz Mokošice ne ide niko gori [na Maticu] kad je misa, to vam samo idu iz Rožata čejad ovo neko, Obuljeno malo i tamo s druge strane, ali ovi ljudi, ja mislim, što živu tamo u Mokošici, mislim da vrlo malo idu (...) Starija čejad to, starijoj čejadi fali.“

Čak i samo isticanje posebnog naziva za matičnu crkvu svjedoči o njevoj ulozi u identificiranju stanovnika pa će kazivačica napomenuti: „Mi je zovemo 'Gospa'“. Dubrovačka katedrala također je posvećena Uznesenju Blažene Djevice Marije na Nebo, tj. Velikoj Gospi, a jednako ju se često naziva i samo *Gospa*, što je zanimljiva poveznica s crkvom u Rožatu. Kazivačica je objašnjavajući pak kako se ni polnoćka više ne slavi na Matici, već u samostanu, istaknula poseban naziv i za njega: „Ponoćka je obavezna bila, nije doli u Manastjeru, mi zovemo tako – 'u Manastjeru'.“ Pod „mi“ kazivačica podrazumijeva dio stanovnika koji su u Rijeci dubrovačkoj rođeni, čije obitelji ovdje žive generacijama i koji imaju iskustvo Velike Gospe kao matične crkve. S druge strane, dio stanovnika koje osobno poznajem, a koji su se doselili u Rijeku dubrovačku nakon izgradnje novog naselja, u odgovoru na pitanje kamo će na misu upotrijebit će naziv samostan. Zabilježila sam i jedan

Manastjer, ali izgovoren ironično s pretjerano dugim samoglasnicima. Zanimljivo je da je upravo na vrata samostana još na početku 20. stoljeća pokucao „toliki radnik iz Hercegovine (...) tražeći radnje u Dubrovniku“ (Jurić 1916:118) što otkriva još dulju vezu ovoga mjesta s onima koji dolaze u Rijeku dubrovačku iz obližnjih krajeva.

Gradnja magistralne ceste također je jedan od razloga promjenama procesija jer je zauzela dio trase kojom su prolazile pa bi za njihovo održavanje trebalo tražiti dozvole za prelazak ceste. Procesija Velikog petka danas se primjerice odvija u klastru samostana u čijoj se crkvi pjeva Muka Gospodinova. Tok ceste izmijenio je tako procesiju sa Svetim Sakramentom u kojoj se išlo, nakon pjevanja Muke Gospodinove u Velikoj Gospi, s Matice u samostan. Nadalje, na Gospu od Karmena procesija je kretala iz samostana u kojem je i završavala nakon prolaska kroz mjesto Rožat. Danas se misno slavlje na ovaj dan također odvija u samostanskoj crkvi s procesijom u klastru samostana (Konsuo 2011). Mato Podić pak bilježi nešto raniji datum nestanka, tj. promjene ove procesije, navodeći kako „pročesijuna nema po selu od prošle gvere [Drugog svjetskog rata], nego ima samo u klastru konventa“ (2008:62).

Na dane proslava zaštitnika crkava manjih mjesta župe Rožat, jedni drugima u goste pristižu gosti iz susjednih mjesta i tada se često spominje „očuvanje tradicije i starih običaja“. Takav je primjer proslava blagdana svetih Kuzme i Damjana čije ime nosi crkvice u Knežici. U novinskoj reportaži o proslavi blagdana sv. Kuzme i Damjana 2012. godine tako stoji: „Starosjedioci iz svih mjesta Rijeke dubrovačke okupili su se da bi obnovili neke stare navade, kako bi zajedno uz pjesmu i molitvu proslavili blagdan zaštitnika Knežice“ (Fiorović 2012). Stanovnici Knežice okarakterizirani su pak kao „malo dobrih ljudi, koji još uvijek nisu vremenu dopustili da pregazi njihove običaj[e]“ (ibid.).

U reportaži je istaknuta i važna uloga bratovština čije je djelovanje kazivačica jednostavno objasnila: „Njihove su feste“. Jedan od „starosjedioca“ čija je obitelj generacijama prisutna u Bratovštini svetih Kuzme i Damjana istaknut će:

„Blagdan sv. Kuzme i Damjana stoljećima se slavi u Knežici, a dođu nam i gosti iz svih okolnih bratovština, s kojima održavamo dobre odnose. Svi smo mi povezani ili prijateljski ili rodbinski. Tako su danas došli barjaci i ljudi sa Šumeta, iz Komolca, iz Rožata, iz manastjera Gospe od Karmena. Svi oni su došli i poklonili se, sudjelovali s nama u procesiji, a nakon mise ode ćemo se svi skupa pod glorijetom počastit i zapjevat“ (Fiorović 2012).

Jednako tako na Duhove članovi bratovština sa svojim barjacima odlaze u posjet u Komolac, na Sveto Trojstvo u Šumet, na Veliku Gospu u Rožat te na sv. Nikolu u Dračevo selo. Bratovštine se također brinu o mjesnim crkvama i kapelama, a Niko Konsuo zapisao je i dužnosti člana bratovštine koji se naziva „Mlađi“ u pojedinim slavljinama koje se odnose na: raspored nošenja križa Matice u procesijama prvim nedjeljama u mjesecu na Matici, u procesiji na Spasovo do Mokošice, u slučaju smrti člana bratovštine, te na prikupljanje godišnine, tj. novčanog priloga za fratre i održavanje groblja. Kazivačica je navela kako je jedan fratar ukinuo skupljanje godišnine i preporučio da:

„neka svak donosi u samostan, ali ja mislim da on lijepo u samostan jako malo primi što mu ko donosi. To su pometli, oni [fratri] su sami za to krivi. A mi, ja odi otkad su ti fratri, otkad se to poništilo, mi svaki put damo u koverti, napišemo naša obitelj i damo pare tako da podmirimo što je za blagoslov kuće i za godištinu. A za grob, svatko ima svoj grob, plaća se sto kuna. To se plaća čovjeku koji održava groblje, crkvu i bit će zvonik kad treba i tako.“

Bratovštine, osim što se brinu o grobljima i crkvicama, nastoje, kao što je vidljivo iz konkretnog primjera ostavljanja neke vrste naputaka Nika Konsua za proslave crkvenih blagdana, raditi i na „očuvanju starih običaja“ (Fiorović 2012.) te svojim prisustvom podcrtati lokalni značaj pojedinih proslava. Takav je slučaj i sa spomenutom proslavom patrona župe Rožat (Velika Gospa, 15. kolovoza) koju obilježava posjet župljana iz Mokošice u procesiji putem tik uz obalu rijeke do Rožata. Mokošički župnik od 1979. godine, obilježene jakim potresom, predvodi u matičnoj rožatskoj crkvi misno slavlje koje se naziva „Mokoškom misom“. Rožaćani uzvraćaju posjet na Spasovo, kada se pak u Mokošici odvija „Rožatska misa“. Ove se procesije održavaju od 1769. godine, kada su od jedne nastale dvije župe (Konsuo 2011).

Popodnevnom slavlju i procesiji na Spasovo prethodi i jutarnja misa također praćena procesijom, ali kroz samo mjesto Mokošicu. Ona je 1979. godine, na inicijativu Mata Podića, dobila, tj. preuzela, karakter zavjetne. Naime, u Dubrovniku je nakon potresa 1520. godine sagrađena zavjetna crkva svetog Spasa te je Senat propisao održavanje zavjetne procesije Stradunom. Ova je dubrovačka procesija nestala nakon Drugog svjetskog rata te je Mato Podić „predložio da ova naša mokoška Teoforična procesija bude zavjetna, pa su svi rado prihvatili moj prijedlog“ (2008:26). U vrijeme kada je većina procesija koje su se nazivale zavjetnima nestalo, jutarnja procesija na Spasovo preuzima taj karakter.

Osim proslave Spasova i Velike Gospe, hodočašćem se naziva i zajednički posjet riječkih župa Dubrovniku na dan sv. Vlaha. Tada se održava ranojutarnja misa za hodočasnike

koji zatim kreću prema Dubrovniku. Prije masovne uporabe automobila hodočasnici su se s jedne strane rijeke na drugu prevozili barkama, a znao se i točan poredak stanovnika pojedinih mjesta u Rijeci dubrovačkoj u povorci koji se poštuje i danas. Niko Konsuo zapisao je taj poredak³ uz ostavljanje uputa u kojem trenutku barjaci „pozdravljaju poklanjajući se“ pojedinim crkvama uz obalu Omble. Bratstva biraju one koji će nositi barjake, dok za barjak iz samostana barjaktara biraju fratri koji su mu dužni platiti i ručak. Nakon povratka iz Dubrovnika barjaktari i trombunjeri, koji su također neizostavni sudionici hodočašća, večeraju „šporke makarule“ u rožatskom samostanu (Konsuo 2011).

Na izdvojenim primjerima zapisa i kazivanja može se primijetiti kako se govori o nestanku pojedinih procesija u Rijeci dubrovačkoj, a riječ je zapravo o njihovoj izmjeni, primjerice prebacivanju u prostor klaustara samostana. Marc Augé piše također o odnosu nekih Francuza prema svetkovinama i procesijama koje su se još 40-ih godina prošlog stoljeća mogle naći po selima, ali koje su kasnije nestale ili su se preoblikovale pa mještani više „ne mogu nostalgiji ili maštarijama sjećanja pripisati promjene o kojima objektivno svjedoči prostor u kojem i danas žive, a više nije mjesto na kojem su živjeli nekoć“ (1992:54). One procesije u Rijeci dubrovačkoj koje su zaista nestale imale su istaknutu funkciju zaštite zajednice i zemlje, te se možda može pretpostaviti da je jedan od razloga nestajanja procesija povezan i s konkretnim nestajanjem „baština“, tj. pretvaranjem ruralnog prostora u urbani. No, zanimljivo je da je ta funkcija zadržana u proslavi na Matici prve nedjelje u mjesecu, koja postaje prostor čuvanja sjećanja na Rijeku dubrovačku prije izgradnje Nove Mokošice i dolaska onih kojima Rijeka dubrovačka nije rodno mjesto.

Također se može pretpostaviti da se na dane Velike Gospe i Spasovo kroz procesije između Mokošice i Rožata čuva i sjećanje na postojanje jedne župe za cijelu Rijeku dubrovačku te ističe pripadnost ne samo vlastitom naselju, već cijelom prostoru Rijeke dubrovačke. Na dan svetog Vlaha, kada sve župe zajednički odlaze na hodočašće u Dubrovnik, riječ je o još širem dubrovačkom prostoru s kojim je Rijeka dubrovačka dijelila zajedničku prošlost još od 10. stoljeća. Zanimljiv je u tom smislu i jednak naziv za matičnu crkvu u Rožatu i katedralu u Dubrovniku, ali i preuzimanje funkcije od dubrovačke procesije na Spasovo u Mokošici.

Stanovnici najmlađeg naselja, Nove Mokošice, sudjeluju u hodočašćima, što svjedoči o potvrdi dijeljenja zajedničkog prostora Rijeke dubrovačke, ali rijetko se mogu vidjeti na

³ Hodočasnike predvodi barjak Maticice, tj. Velike Gospe iz Rožata, a slijede ga barjaci Sv. Trojstva iz Šumeta, Sv. Kuzme i Damjana iz Knežice, Duha Svetoga iz Komolca, Sv. Nikole iz Komolca, Gospe od Karmena iz samostana u Rožatu, Sv. obitelji iz Nove Mokošice, Sv. Stjepana iz Sustjepana, Gospe od Zdravlja iz Petrova Sela i Sv. Spasitelja iz Stare Mokošice (Konsuo 2011).

misnim slavljinama i procesijama prve nedjelje na Matici i proslavama zaštitnika manjih naselja, gdje su uglavnom prisutna druga lica, bilo u ulozi domaćina, bilo onoj gosta „feste“. Riječ je o „starosjediocima“ čije djelovanje otkriva neku vrstu zatvaranja dijela zajednice upisivanjem u prostor vlastitih značenja ili čak pokušajem čuvanja prijašnjih značenja, u čemu veliku ulogu imaju i bratovštine. Zanimljivo je kako je tek 2000. godine, na sastanku bratovština Rožata, donesena odluka da se odlazi u „službeni“ posjet u pojedina mjesta župe, što dokazuje kako s oprezom treba pristupati tvrdnjama o starosti pojedinih običaja. Time se, naravno, ovdje ne dovodi u pitanje dugovječnost samih proslava ili običaja da se sa susjedima proslavi njihov zaštitnik, već se želi istaknuti namjera da ova događanja službenim prisustvom članova bratovština na neki način „dobiju na težini“, tj. da se, danas kada postoji svijest o gubitku granica i definicija nekadašnjeg lokalnog prostora, istakne njihov lokalni karakter. Odlaskom na Maticu jedan dio stanovnika želi naglasiti kontinuitet pripadanja prostoru Rijeke dubrovačke te se Matica otkriva kao „značenjsko mjesto“ u kojemu su „locirane ideje i koncepti zajednice o samoj sebi“ (Belaj i Urem 2010:273). Istovremeno se pokazuje i razlika prema onima koji danas doduše pripadaju istoj župi, ali su u ovom slučaju ipak oni Drugi, „pridošlice“. Potonji pak biraju samostansku crkvu, ali često vikendom i neradnim danima odlaze u mjesta iz kojih su došli u Rijeku dubrovačku, tj. u Hercegovinu, Dubrovačko primorje i na otoke, gdje prisustvuju misnim slavljinama čime se ponovno potvrđuje veza rodnog mjesta kao mjesta povratka s religijskim praksama.

SVETA MJESTA RIJEKE DUBROVAČKE

U lokalnom katoličkom kalendaru Župnog ureda Velike Gospe u Rožatu, u kojem su posebno označeni sveci kojima su posvećene crkve iz cijele župe, uz Spasovo stoji: „Hodočašće u Mokošicu“. Zanimljivo je da se u Rijeci dubrovačkoj odlazak u posjet susjednoj župi na dan njenog zaštitnika naziva upravo hodočašćem. Mokošičani pak uzvraćaju posjet na Veliku Gospu koja se slavi u Rožatu te je u toj prilici Mato Podić 1979. godine zabilježio kako je išao „u pohode Gospi na njezinom Svetom brdu“ (2008:30). Upotreba naziva „Sveto brdo“ također može na prvi pogled izgledati čudno jer nudi sliku nekih u najmanju ruku poznatijih svetih mjesta uz koja se vežu hodočašća kojima se prelaze uglavnom veće udaljenosti te svjedočenja o ukazanjima i čudima Gospe, kao što je na primjer slučaj s Brdom ukazanja u Međugorju. Malo pak brdo iznad Rožata ne bilježi ovakve manifestacije svetosti i stoga ćemo zastati pred tvrdnjom da je ono hodočasničko mjesto.

Sličan je slučaj i s franjevačkim samostanom Pohođenja Marijina u Rožatu čija povijest prema riječima fratra Jurića koji je sastavio njegov historijat: „ne obiluje monumentalnim činjenicama“ (1916:119). Iako su njegovi fratri kroz povijest imali važnu ulogu u borbi protiv krivovjersva te u kulturnom životu Dubrovnika, samostan prije svega ostavlja dojam tihe i izdvojene oaze, čak i danas kada je tik uz njega smještena ACI marina Dubrovnik, još jedan od upečatljivih novijih orijentira u krajoliku Rijeke dubrovačke.

Ipak, pažljivo iščitavanje crtica iz povijesti samostana otkriva događaje koji se često vežu uz sveta mjesta, a za koje se može reći da nose neke odlike čudesnoga. Prvi je vezan za posjet sv. Jakova Marhijskog samostanu u 15. stoljeću za koji nema čvrstih povijesnih dokaza. Fratar Jurić bilježi kako o njegovu boravku svjedoči na početku 20. stoljeća još uvijek „živa narodna tradicija“ (1916:56). Naime, uz ime ovog sveca veže se čudesni događaj u crkvi Male Braće u Dubrovniku kada je naredio da se uz propelo postave dva drvena anđela s kadionicama u ruci te prorokovao da će uz njih biti vezani čudotvorni događaji. Ti su događaji zabilježeni u svjedočanstvima pojedinaca koji su tvrdili da su se kadionice u prilikama većih crkvenih blagdana, kao da su pokretane nevidljivom rukom, sve brže i brže njihale. Soba u samostanu u Rožatu u kojoj je navodno boravio svetac bila je pretvorena u bogomolju kojoj se gubi trag u 16. stoljeću kada je srušen cijeli samostan. Navodno je svetac pri boravku u Rožatu prokleo komarce te nijedan komarac od toga trenutka ne želi dalje od vrata samostana. Iako Jurić ne potkrepljuje istinitost potonje tvrdnje vlastitim zapažanjima, piše da su mu o tome posvjedočili neki stariji redovnici iz Rožata (ibid. 51–57).

Još jedan čudesni događaj tiče se freske koja i danas postoji u blagovaonici samostana, a koja prikazuje dvije ribe. Postoji nekoliko verzija događaja koji su poslužili kao inspiracija za fresku, ali u glavnim crtama, riječ je o bratu laiku koji nije imao što pripremiti redovnicima za ručak jer je vladala neimaština te je, obrativši se Bogu za pomoć, ubrzo primijetio dvije ribe na suhome ispred samostana. Dokazi da je mjesto ovoga čuda upravo Rijeka dubrovačka ne postoje, no sačuvani su zapisi o vrlo sličnom događaju s ribama u blizini Stona pa je možda freska mogla nastati baš po tom događaju (ibid. 83–86).

Sljedeća dva događaja koji nose predznak čudesnog vežu se uz ratne prilike te su ostali zabilježeni. Veliku pljačku Crnogoraca po okolici Dubrovnika 1806. godine, u kojoj je malo toga pošteđeno, samostan u Rožatu preživio je netaknut i to zahvaljujući fratra Luki Marketiju koji je riskirao osobno zamolivši crnogorskog vladiku da poštedi samostan, štoviše, da ga stavi pod svoju zaštitu, što je vladika zatečen takvom molbom i učinio (ibid. 68–69). U Prvom pak svjetskom ratu samostan je ostao netaknut prilikom bombardiranja talijanske mornarice, a nije bilo veće štete ni u cijeloj Rijeci dubrovačkoj što se protumačilo kao Božju obranu pa je u znak zahvalnosti te 1915. godine s kipom svetog Antuna održana zavjetna procesija kojoj je svjedočio i sam fra Jurić (ibid. 78–79).

Iako za samostan u Rožatu, za razliku od drugih lokacija u Rijeci dubrovačkoj, postoje sačuvani opisi događaja koji se mogu nazvati čudesnima, oni ga ipak ne predstavljaju kao mjesto koje se može nazvati svetim. Prije bismo mogli govoriti o svetosti osoba koje su boravile na tom mjestu ili svetosti vezanoj uz njihove postupke, bilo da je riječ o Jakovu Marhijskom, bratu laiku ili fra Luki, a na koncu i sam Bog, prema vjerovanju, izravno djeluje spašavajući Rijeku dubrovačku u ratu. Sheldrake (2001:38) primjerice tvrdi kako je kršćanska tradicija jednostavno s vremenom zamijenila svetost mjesta za svetost ljudi ili drugim riječima, za mjesta se može tvrditi da su sveta ako bude asocijaciju na neku svetu osobu. Slično tome, ali s većim oprezom, antropolozi John Eade i Michael Sallnow govoreći o hodočasničkim mjestima kršćanske tradicije raspravljaju o odnosu svetih mjesta i svetih osoba te između ostaloga zaključuju kako je svetost usidrena u mjestu samo jedan od modaliteta lokalizacije božanske moći te da svetost usidrena u osobi empirijski može prethoditi svetosti mjesta. Također navode kako je „moć živuće osobe nakon njezine smrti nataložena i očuvana u moći mjesta“ (Eade i Sallnow 1991:8). U Rijeci dubrovačkoj za gore navedena imena i s njima povezano čudesno djelovanje rijetko tko od današnjih stanovnika zna te ne postoje događanja, proslave, prakse u kojima bi se danas mogao otkriti njihov trag.

U posljednjem primjeru ističe se ipak jedno „zvučnije“ ime itekako prisutno i danas – sveti Ante, kojemu je na dubrovačkom području posvećen velik broj crkava. Iako je

samostanska crkva u Rožatu posvećena Pohođenju Marijinom, posebno se svečano uz Gospu od Karmena slavi i njegov dan. Tada se, uz misno slavlje i blagoslov djece, odvija i procesija u kojoj se obalom rijeke, uz svečev kip, nose i barjaci svih mjesta koja pripadaju župi Rožat. Također se do crkvice posvećene sv. Anti, na samostanu suprotnoj strani Ombleske, hodočasti od ranog jutra. Namjera mi nije opisivati specifičnosti slavljenja svetoga Ante u Rijeci dubrovačkoj, već pokušati ukazati na određenu predanost zajednice u slavljenju ovoga sveca, tj. na kontinuitet odnosa vjernika i sveca kroz čiji se lik otkriva samostan kao još jedno sveto mjesto.

Da dodatno objasnim namjeru, vratila bih se crkvi Velike Gospe, čija je uloga matične crkve, u kojoj i oko koje su se odvijale sve veće svetkovine, vremenom slabila. Ipak se na Matici, uz blagdan Velike Gospe te na neke izdvojene blagdane kroz godinu, svake prve nedjelje u mjesecu slavi misa uz procesiju sa Presvetim. Te su nedjelje posebno svečane za dio zajednice koji još uvijek imaju živa sjećanja na mise u Velikoj Gospi kao glavnoj crkvi u Župi Rožat. U neformalnim se razgovorima od nekih fratara moglo čuti kako ovaj dio župljana itekako inzistira na održavanju slavlja na Matici te želi zadržati što više slavlja s procesijama na ovome mjestu, iako je često praktičniji izbor samostanska crkva. Tomu se pridružuje i nastojanje Nika Konsua da zabilježi na koji su se način odvijala slavlja na Matici prije nego ih je većina prebačena u samostansku crkvu. Osim što se ponavljanjem obrednih aktivnosti „stvaraju uvjeti za pamćenje koje se vezuje uz određena mjesta“ o čemu je bilo riječi ranije, pridonosi se na ovaj način i „pojačavanju njihove svetosti“ (Augé 2001:57). Drugim riječima, odlaskom i sudjelovanjem u procesijama na Matici iskazuje se pripadnost lokalnoj zajednici i potvrđuje njena kohezija, ali ne treba zanemariti namjeru iskazivanja upravo vjerskih osjećaja. Procesije su primjer događanja koja svjedoče kako je život pojedinaca dijelom života zajednice, one su s jedne strane „sredstvo identifikacije i reprezentacije zajednice“, ali „imaju uvijek dvostruki učinak: suzvučje i obradovanost u zajedničkome činu te sudioništvo u iskustvu vjere“ (Šaško 2009:6, 9). Tako Mato Podić otkriva i neku vrstu osobnog, ali i obiteljskog zavjeta Gospi na ovom mjestu: „Obećo sam da ću hoditi, dok god budem mogao, kako su hodili i moji pokojni mame i pape i tete Jelica“ (2008:30). Pokušava prenijeti zavjet i na svoju djecu te im je „priporučio da dok god mogu ne smiju propuštiti proćesijun i misu u Rožatu“ (ibid. 77). Fratar Jurić primjerice bilježi kako su iseljenici iz Rijeke dubrovačke u samostan u Rožatu slali „zavjetne darove“ (1916:119). Članica moje obitelji svoj zavjet sv. Antunu ostvaruje kroz religijske prakse na ovom mjestu, npr. trinaest utoraka sv. Antunu i samo misno slavlje na ovaj dan s procesijom.

Uz svijest o tome da sam u pisanju o mjestima Rijeke dubrovačke privremeno lokalizirala ono što se može odnositi na brojna druga mjesta (usp. Appadurai 1988:46), smatram da sjećanja na neke manifestacije svetosti iz povijesti ne čine samostan u Rožatu svetim mjestom jer jednostavno nisu našla svoj život izvan zapisa ni potvrdu u životu zajednice danas, već ga takvim, kao i crkvu Veliku Gospe, čine opisana djelovanja pojedinaca i zajednice.

ZAKLJUČAK

U često nostalgijom obojenim naracijama kazivačice, Tereze Buconić Gović i Mata Podića, kroz govor o rodnom mjestu i prostoru djetinjstva, otkriva se Rijeka dubrovačka ujedno kao prostor religijskoga. Iako je ona danas daleko od prostora za koji su ključne bile granice župa te je prije svega predgrađe Dubrovnika, daju se zamijetiti prakse kojima se naglašava pripadnost, kako mjestu u kojem se živi, tako i širem prostoru Rijeke dubrovačke, te se čini da su te prakse uglavnom religijskog karaktera. U njihovoj usporedbi s religijskim praksama iz sjećanja kazivačice i navedenih autora pokazalo se kako su procesije najčešći primjer na kojemu se odražavaju izmjene samog prostora, a ujedno se na njihovu primjeru mogu pratiti i procesi identifikacije zajednice.

U Rijeci dubrovačkoj većinom su potpuno nestale procesije posvećene blagoslovu zajednice i zemlje što svjedoči o izmjeni ruralnoga prostora u urbani. Također se putovi određenih procesija mijenjaju nakon izgradnje magistralne ceste te se tako procesije kroz samo mjesto Rožat primjerice prebacuju u klaustar samostana, iako će stanovnici uglavnom govoriti o nestanku, a ne izmjeni, što se pak može povezati uz svijest o slabljenu funkcije Velike Gospe kao matične crkve u Rožatu. Dio župljana, u čijim je sjećanjima ona prisutna kao glavna crkva, inzistira na slavljinama na Matici te ona postaje prostorom iskazivanja dugotrajnije vezanosti za prostor Rijeke dubrovačke, za razliku od onih koji su se u Rijeku dubrovačku naselili nakon izgradnje Nove Mokošice i „svojim“ prostorom odabrali samostansku crkvu. Potonji također rijetko sudjeluju u slavljinama zaštitnika pojedinih manjih naselja svoje župe koje su još jedna prilika za iskazivanje kohezije „starosjedioca“ u čemu veliku ulogu imaju i bratovštine koje svojim prisustvom podcrtavaju lokalni značaj i „starost“ ovih događanja. Stanovnici Nove Mokošice sudjeluju ipak u hodočašćima u susjedne župe te u Dubrovnik na dan svetoga Vlaha kada se može govoriti o pripadnosti prostoru cijele Rijeke dubrovačke, ali i širem, dubrovačkom području.

U daljnjim istraživanjima trebalo bi veći naglasak staviti na motiviranost pojedinaca koji sudjeluju u analiziranim događanjima kako ne bismo upali u zamku promatranja religijskih obreda kao isključivo sredstava za predstavljanje zajednice, bez uzimanja u obzir važnosti ovih događanja u građenju, a ne samo prezentiranju lokalnih, nadlokalnih, vjerskih, pojedinačnih, zajedničkih ili inih identiteta. Slično vrijedi i za razmatranje identiteta samih mjesta Rijeke dubrovačke gdje bi također trebalo biti zastupljeno više pojedinačnih svjedočenja za analiziranje potencijalne svetosti pojedinog mjesta, ne kao njegove zadane kategorije, jednom dane karakteristike, već načina na koji se ona ostvaruje u održavanju

odnosa pojedinca ili zajednice s tim mjestom. Ovdje je tek započeto ovo razmatranje na primjerima matične crkve i franjevačkog samostana u Rožatu koji ne bivaju posvećenima primjerice zapisanim dokazima o čudesnim događajima, već djelovanjem onih koji im se neprestano vraćaju ostvarujući svoje zavjete ili inzistirajući na ponavljanju obrednih aktivnosti na tim mjestima.

POPIS LITERATURE

- APPADURAI, Arjun. 1988. „Putting Hierarchy in Its Place“. *Cultural Anthropology*, vol 3 (1), 36–49.
- AUGÉ, Marc. 2001. *Nemjesta. Uvod u moguću antropologiju supermoderniteta*. Karlovac: DAGG.
- BELAJ, Marijana. 2011. „Međugorje kao proces. Spacijalizacija iskustva i stvaranje 'mjesto'“. U *Mjesto, nemjesto: interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Zagreb – Ljubljana: Biblioteka Nova etnografija – Institut za etnologiju i folkloristiku – Inštitut za antropološke in prostorske študije, ZRC SAZU, 243–265.
- BELAJ, Marijana i Sandra UREM. 2010. „Pirovačke kapelice i spomenici: mjesta interakcije, sjećanja i identifikacije“. *Studia ethnologica Croatica* 22:255–282.
- BUCONIĆ GOVIĆ, Tereza. 1998. *Zavičajne priče*. Dubrovnik.
- BURTON CHRISTIE, Douglas. 1999. „A Sense of Place“ *The Way*, 39:59–72.
- ČAPO, Jasna i Valentina GULIN ZRNIĆ. 2011. „Oprostornjavanje antropološkog diskursa. Od metodološkog problema do epistemološkog zaokreta“. U *Mjesto, nemjesto: interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Zagreb – Ljubljana: Biblioteka Nova etnografija – Institut za etnologiju i folkloristiku – Inštitut za antropološke in prostorske študije, ZRC SAZU, 9–65.
- EADE, John i Michael J. SALLNOW. 1991. „Introduction“. U *Contesting the sacred. The anthropology of Christian pilgrimage*, ur. John Eade i Michael J. Sallnow. London – New York: Routledge, 1–29.
- FELD, Steven i Keith H. BASSO. 1996. „Introduction“. U *Senses of Place*, ur. Steven Feld i Keith H. Basso. Santa Fe, NM: School of American Research Press, 3–11.
- FIOROVIĆ, Katarina. 2012. „Reportaža iz Knežice. Malo selo velikih i ponosnih ljudi Rijeke dubrovačke“. *Dubrovniknet* 30. 9. 2012. (<http://www.dubrovniknet.hr/novost.php?id=20467#.Un-krycaC4Y>, pristup 5. listopada 2013.).
- FRYKMAN, Jonas i Nils GILJE. 2003. „Being There. An Introduction“. U *Being There: New Perspectives on Phenomenology and the Analysis of Culture*, ur. Jonas Frykman i Nils Gilje. Lund: Nordic Academic Press, 7–51.
- GOLUB, Ivan. 1996. „Rodno mjesto kao teološko mjesto“. *Bogoslovska smotra* 65/2:267–270.

- GULIN ZRNIĆ, Valentina 2011. „Prostor i mjesto u hrvatskoj etnologiji/kulturnoj antropologiji“. U *Mjesto, nemjesto: interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Zagreb – Ljubljana: Biblioteka Nova etnografija – Institut za etnologiju i folkloristiku – Institut za antropološke in prostorske studije, ZRC SAZU, 69–110.
- JURIĆ, o. Frano. 1916. *Povijesno-opisni prikaz franjevačkog samostana u Dubrovačkoj Rijeci*. Zagreb: Tiskara i litografija C. Albrechta.
- KATIČIĆ, Radoslav. 2011. *Gazdarica pred vratima. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb – Mošćenička Draga: Ibis grafika – Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga – Matica hrvatska.
- KONSUO, Niko. 2011. *Zabilješke gospara Niko Konsuo*. Rkp. Franjevački samostan u Rožatu.
- LJEVAR, fra Drago. 2012. „Kronika župe i samostana Rožat (2012.)“. *Rožat. Župni list*, br. 1(11):28–33.
- PODIĆ, Mato. 2008. *Dragi moj Lino*. Split – Dubrovnik: HKD Napredak.
- RODMAN, Margaret C. 1992. „Empowering Place: Multilocality and Multivocality“. *American Ethnologist* 94/3:640–656.
- SHELDRAKE, Philip. 2001. *Spaces for the Sacred. Place, Memory and Identity*. Baltimore, Maryland: The John Hopkins University Press.
- ŠAŠKO, Ivan 2009. „Procesija – obredno gibanje. Teološko-liturgijski okvir za oblikovanje jedne sastavnice slavlja“. *Živo vrelo* XXVI:6–9.